

A szegedi boszorkányperek néhány határozóragjáról

1. Bevezetés. Előadásomban a szegedi boszorkányperek ablatívuszi irányú határozóragjainak rendszerezését mutatom be, illetve mindezt még a sociativus előfordulásai egészítik ki. A sociativus bevonásának oka az, hogy már a korábbi korokban a *-stul/-stül* magánhangzójának zártsági foka analógiát mutatott az elativus, delativus és ablatívus magánhangzójával. A csoportosítás legfontosabb szempontja tulajdonképpen tehát a zártsági fok, illetve időtartam szerinti kategorizálás. Mindezt pedig igyekszem ragtörténeti kontextus részeként kezelni. Vizsgálati módszerem a szociolingvisztikában jól ismert kvantitatív vizsgálat volt.

Összesen 86 periratot néztem át. Az eredeti iratok 1728 és 1744 között keletkeztek, az azonban kérdés, hogy hány jegyző keze munkájáról van szó, ugyanis a lejegyzésekben nincs a jegyző(k) személyére utalás (az iratok sokféleségének okán több lejegyzőt feltételeztem). Az is lehetséges, hogy az írnokok nem Szeged városából származtak. Erre utalhat az a tény, hogy előfordulnak az iratokban többek között olyan nyelvi megoldások, mint a *tülö*, *belölö*, amelyek a dunántúli nyelvjárásra jellemzők. Általánosságban pedig az mondható el, hogy az iratok a hivatalos regiszternek felelnek meg.

2. Ragtörténet. Mielőtt rátérnénk a konkrét adatokra, érdemes kicsit a ragtörténettel is foglalkoznunk. KOROMPAY (1992: 356–7) szerint a magyar névszóragozás egyik legsajátosabb vonása, hogy az elemek nem alkotnak strukturált, zárt rendszert, azonban bizonyos pontokon mégis képesek rendszerré sűrűsödni – mindez pedig már az ómagyar kor idején megtörtént. Ha az irányhármasságot vesszük alapul, a *-bVI*, *-rVI* és *-tVI* a Honnan? kérdésre válaszolnak, a helyviszony jellege szerint ugyanezen sorrendben belső, szorosabb külső és lazább külső helyviszonyt képviselnek. Kiemeli továbbá kapcsolatukat az is, hogy alakilag összezsengenek egymással, hiszen azonos végződéssel rendelkeznek, azonos irányt is fejeznek ki.

Ami kialakulásukat illeti, a lehető legegyszerűbben a következőképp lehet felírni az eseményeket: ragos főnév → névutó → egyszótagúvá válás → egybeírás → illeszkedés. Először a *-tVI* vált raggá, ezt követte a korai ómagyarban a *-rVI*. A *-bVI* azonban ebben a korban még mindig névutó volt (*timnucebelevl*– HB., *buabeleul* – ÓMS.), és csak a kései ómagyarban vált raggá.

Már az ómagyar nyelvjárások korában kialakultak bizonyos nyelvjárási megoszlású alaki jellegzetességek ragjainkat tekintve. BENKŐT (1957: 81) szó szerint idézve: „Míg a *-ból*, *-ből* és *-ról*, *-ről* határozóragok hosszú magánhangzója nyíltabb irányú (*ó*, *ő*) monoftongizáció révén jött létre, addig a mai *-tól*, *-től* rag – a *tëü* ~ *töü* ’tő’ szó diftongusának zártabb monoftongizációja következtében – jórészt *-tül*, *-tül* formájúvá alakult ki. Ennek a fejlődésnek megfelelően középkori nyelvemlékeink nagyobb részében a *-ból*, *-ből*, *-ról*, *-ről*, *-tül*, *-tül* ragsort, illetőleg ennek előzményeit találjuk.” A XV. században még nincs *-ú*, *-ű*-s analógiás kiegyenlítődés, tehát azt is mondhatjuk, hogy a középső nyelvállásfokban homogén rendszertípus (*-ból*, *-ből*, *-ról*, *-ről*, *-tól*, *-től*) állapítható meg. XVI. században azonban ez a kiegyenlítődés megindul, főleg nyugati területeken (*-bül*, *-bül*, *-rül*, *-rül*, *-tül*, *-tül*). SZENTGYÖRGYI (2013: 153) viszont megjegyzi, hogy ez nem jelenti azt, hogy a rendszerváltozatok élesen elkülönülnek, inkább érdemesebb tendenciákról beszélnünk.

A *-stul*, *-stül* társhatározórag keletkezésére is kitérve, a kései ómagyar korra tehető első megjelenése, leginkább a *mindenestül*, *mindenestülfogva* határozószavakban fordult elő gyakran. Tartalmas szóhoz kapcsolódva azonban csak a XV. század végétől jelent meg (részletesen ld. KALCSÓ, 2013). Fordításokban is ritkán láthatjuk kötöttebb jellege miatt (a

latinban nincs megfelelője). KOROMPAY (1992: 365) így ír a sociativusról: „[...] élő nyelvben formálódó, s talán a jogi nyelvben is szerepet kapó rag lehetett”.

Lényegében a *mindenestül* határozószóban kezdődhetett meg a két módhatározórag összeforrása *-(s)t* és *-VI*, majd ebből jött létre az összefoglaló jelentésárnyalat is. Befolyásoló erőként kell tekintenünk az irradiációra, illetve az *-s* elem 'valamivel való ellátottság' mozzanatára is. PAPP (1956: 469–470) is kiemeli, hogy a XVI. században szinte azonosan viselkedik a *-tVI* és a *-stVI*, ezért talán nem is indokolt, hogy szétválasszuk őket egy vizsgálat során. GRÉCZI-ZSOLDOS (2007) szintén hasonló viselkedést mutató ragokat talált a XVII. századi Nógrád vármegyei nyelvet kutatva. KALCSÓ (2013) kutatásának köszönhetően tudjuk, hogy a XVI. századi nyomtatványok közül azokban jelennek meg a középső nyelvállású sociativusi alakok, melyekben az ablativus is középső nyelvállású.

3. Eredmények. A ragtörténeti áttekintés után lássuk az eredményeket!

1. táblázat: zártsági fok és hosszúság szerinti előfordulások

Alakváltozatok	Előfordulás száma	Százalék
<i>-bol, -rol, -tol, -böl, -röl, -töl</i>	4	1,00 %
<i>-ból, -ról, -től, -ből, -ről, -től</i>	9	2,24 %
<i>-bul, -rul, -tul, -bül, -rül, -tül</i>	227	56,47 %
<i>-búl, -rúl, -túl, -bűl, -rűl, -tűl</i>	162	40,30 %
összesen	402	100,00 %

Amint a táblázatból is látszik, a legkevesebb előfordulás a rövid középzárt alakok (*-bol, -rol, -tol, -böl, -röl, -töl*) esetében fordult elő, míg a legnagyobb gyakoriság a rövid zárt ragokban (*-bul, -rul, -tul, -bül, -rül, -tül*) mutatkozik. Természetesen figyelembe kell vennünk azt, hogy vannak helyesírási következtelenségek is, melyek éppen az ékezetek használatában/nem használatában nyilvánulnak meg (*fatenstul, ovegecskebul*). Sokszor egy-egy iraton belül is van eltérés, ugyanazon szó esetén – pl. Kökényné elleni tanúvallomások, 1726. június 8-án: *fatenstül ~ fatenstül*. GRÉCZI-ZSOLDOS (2007) is úgy véli, a viszonyragok rövid-hosszú megkülönböztetése kevésbé mutat szignifikáns eltérést, mint a zártsági fok szerinti különbség, így akár együtt is lehetne tárgyalni a rövid és hosszú változatokat. Ezzel azonban az a probléma, hogy nem lehetünk biztosak abban, hogy mindig azonos volt az ejtésük, így mégis van okunk külön kezelni őket.

Ha a középzárt-zárt kategóriák szerint tekintünk a táblázatra, egyértelműen látszik, hogy a boszorkányperek lejegyzői kimagasló arányban a zárt alakváltozatokat használták, mind a rövid (56% - 227 db), mind a hosszú (40% - 162 db) magánhangzók esetében. Ehhez viszonyítva a rövid és hosszú középzárt alakok elenyésző százalékot képviselnek. Mindezek nyomán azt mondhatjuk, hogy a vizsgált XVIII. századi szegedi írott nyelvváltozatban még többnyire a rövid zárt határozóragok voltak túlnyomó többségben, őket követték a hosszú zárt esetek.

Az ablativuszi irányú határozóragok adatai után azonban érdemes kicsit a sociativusnál is elidőznünk. Az alábbi táblázat e ragtípus előfordulásait mutatja be.

2. táblázat: A sociativus előfordulásai

Alakváltozatok	Előfordulás száma	Százalék (%)
<i>-stol, -stóll</i>	2	6,67 %
<i>-stöl, -stöll</i>	0	0,00 %
<i>-stul, -stül, -stüll</i>	11	36,67 %
<i>-stül, -stüll</i>	17	56,67 %
összesen	30	100,00 %

Ebben a táblázatban a viszonylag kisszámú adat miatt a hosszú és rövid időtartam (továbbá a rag végi kettős mássalhangzó) szerint nem csoportosítottam külön a ragokat, de az tudható, hogy 2 darab *-stul* és 8 darab *-stül/-stüll* szerepelt a boszorkányperekben, míg a ragpár másik tagjánál (*-stül*) hosszú magánhangzós eset egyáltalán nem szerepelt. Továbbá a XVII. században¹ előforduló középzárt formák itt csak két esetben tapasztalhatók: *annyostol*, *annyostóll* 'édesanyjával együtt'.

Az ablatívuszi irányú ragok esetében összesen 13 előfordulás volt a középzárt alakokat tekintve, ebből 4 eset ablatívus volt, a zárt ablatívusok száma ezzel szemben viszont kimagasló, 177 darab. Az adatok fényében tehát úgy tűnik, hogy a sociatívus korrelál az ablatívussal, csak hogy itt – ellentétben KALCSÓ (2013) XVI. századi nyomtatványokban tapasztalt eredményeivel, ahol a középzárt esetek között látszott kapcsolat – inkább a zárt alakok mintájára viselkedik a sociatívus.

A nyelvújítás korára is kitérve, a zárt helyhatározóragok is élenken tovább éltek a mai köznyelvi alakok mellett. A Magyar Tudós Társaság hivatalos állásfoglalása az volt, hogy fel kell hívni az emberek figyelmét az általuk helyesnek tartott középzárt formák ildomos használatára. Sokatmondó azonban az, hogy ennek ellenére költőink is gyakran használták a zárt változatú ragjainkat, ezzel is színesítve nyelvi palettájukat. A sociatívusról pedig a következő olvasható ugyanitt: „A *-stul*, *-stül* rag (*házastul*, *kertestül*) igen gyakori formája a *-stól*, *-stől*, *-stúl*, *-stüll* (*házastól*, *kertestől*, *házastúl*, *kertestül*). (vö. DÖMÖTÖR 2000: *Nyelvi változások a korban*)

A XX. századi megoszlásokat áttekintve, az MNyA. térképlapjai² alapján az állapítható meg, hogy a Szeged vidéki nyelvjárástípus a 6 kutatóponton csak kis eltéréseket mutat, vagyis mindenütt csak a rag végi mássalhangzó nélküli változatok jelentek meg, hosszú zárt magánhangzóval.³ Lényegében tehát a megkérdezett adatközlők a köznyelvi formákat egyszer sem adták meg válaszul. A mai magyar Szeged vidéki nyelvjárásterületen pedig még mindig használatosak a kodifikált alakok mellett a tájnyelvinek tartott, zárt magánhangzót tartalmazó ragok is (természetesen e megállapítás figyelmen kívül hagyja az életkor, nem, szocializálódás stb. szerinti használati megoszlást).

A perekben még egy érdekesség volt számomra. Viszonylag gyakori megoldásként értékeltem a ragok végén lévő mássalhangzó megkettőzését. Az alábbi táblázatban a geminált formát mutató ragok számadatai láthatóak.⁴

3. táblázat: Geminált mássalhangzók a vizsgált ragokban

Alakváltozatok	Előfordulás száma	Százalék (%)
<i>-bull</i> , <i>-büll</i> , <i>-rüll</i> , <i>-tull</i> , <i>-tüll</i> , <i>-stüll</i>	76	49,35 %
<i>-büll</i> , <i>-rüll</i> , <i>-tüll</i> , <i>-stüll</i>	78	50,65 %
összesen	154	100,00 %

¹ A korabeli nyelvtanírók grammatikáiban a nyíltabb és zártabb formákat is megemlíti, de a norma hatására többnyire a középső nyelvváltsúkat részesítik előnyben, ezeket tartják kívánatos formának. (Gréczi-Zsoldos 2007: 93)

² A következő térképlapok ezekre a szavakra kérdeztek rá: 732. *kitől*, 1056. *fárról*, 1063. *estétől reggelig*, 1066. *bírótól*, 1072. *az asztalról*, 1074. *asztaltól*, 1081. *tejből*, 1088. *Mihálytól*, 1102. *házból*, 1109. *kertből*, 1123. *Sándoréktól*, 1133. *tövestül*

³ Igaz, a hosszú változatok mellett az N11-es kutatóponton, Újkígyóson megjelent a *-bül*, *-rul*, *-tul*, *-stul* is.

⁴ Nem találtam tehát olyan esetet, ahol középzárt formák lettek volna, illetve nem szerepelt a *-büll*, *-rüll*, *-tüll*, *-stüll*.

BENKŐ (1957: 101) szerint a *tőle, róla, belőle* stb. határozószók esetében gyakran megjelenik az időtartam-átváltásos nyúlás, amely folyamat a középkorig nyúlik vissza. A XVIII. században a *ll*-es alak már az egész keleti nyelvterületen általános volt, ahogy a XX. században is. Később ez nyugaton is megjelent, igaz szörványosabban. A *tőle, róla, belőle* típusú szavakat nem összesítettem a boszorkányperekből, de az bizonyos, hogy nem volt *ll*-es alak e tekintetben. Ennek fényében érdekes, hogy ragzáró pozícióban sokszor jelenik meg geminált forma, s úgy vélem, hogy ez nem tekinthető analógiás hatásnak az írott korpusz alapján. Továbbá, ahol a rag végén szerepel az *l* (pláne, ha kettő is), ott sem szűnt meg mindig a hosszúság jelölése: *boszorkányságbúll, lovárúll, Rohonkánétúll, lányostúll* stb. Legvalószínűbb magyarázatnak azt tartom, hogy ezeket a megkettőzéseket szépírássági jellegzetességként használták, ilyen sajátosságként érdemes kezelniük.

4. Befejezés. Előadásomban a szegedi boszorkányperekben előforduló ablatívuszi irányú határozóragok, illetve – ezt kiegészítve – a sociativus megjelenési formáit kívántam bemutatni. BENKŐ (1957) a XVIII. században, a raghasználatot illetően az A/2-es térképlapon, Szeged környékén vegyes használatot tüntetett fel, amelyről némiképp módosítva, az állapítható meg, hogy valóban feltételezhető a vegyes használat, de inkább a zárt alakok tekinthetők nagyobb megoszlásúnak a lejegyzett szövegekben, mindezt pedig a magánhangzók időtartamának jellege sem befolyásolta.⁵ A sociativus esetében úgy vélem, hogy az ablatívus analógiás hatásának nyomán jelentek meg a majdnem kizárólagosan zárt formák. Ez az elég egyértelmű tendencia a későbbiekben nagyobb váltakozást mutatott, mind a XIX., mind a XX. században, s ma is látszik a sztenderd alak mellett a nyelvjárásnak tekintett felső nyelvállású magánhangzót tartalmazó rag használata – igaz, egyre inkább visszaszorulóban van.

5. Kitekintés. További vizsgálatot igényel még az, hogy a periratok lejegyzőinek számát megbecsüljük. Egy másik elemzési szempont lehet az, hogy egy-egy lejegyző egyéni nyelvhasználatára vonatkozó megállapításokat tegyünk. Továbbá izgalmas és gyümölcsöző feladatnak látszik, hogy megrajzoljuk a nyelvjárásokra vonatkozó képet a forrásunkból, annak ellenére – ahogy E. Abaffy Erzsébet írja –, a hivatalos iratok nyelvjárástörténeti szempontból való megbízhatósága jóval kisebb, mint például egy saját kézzel írt misszilisé. Ennek a vizsgálódásnak a keretén belül pedig a dunántúli nyelvjárásra jellemző elemek teljes körű áttekintése lehetne lehetséges: explozív *ty*-zés: *gyaptyuban*, erős *l*-ezés: *nyavala, taval* stb., illeszkedéses *ö*-zés: *bele ütöttö* stb., nyílt *é*-zés: *gyógjéttatni* stb. Ezáltal megállapíthatjuk immár talán azt is, hogy származhatott-e a Dunántúl vidékéről néhány jegyző. Végezetül érdemes lenne minél több XVIII. századi forrást bevonni a raghasználat vizsgálatába, hogy e tekintetben még pontosabb képet kaphassunk.

Berente Anikó

Hivatkozott irodalom:

- BENKŐ LORÁND 1957: *Magyar nyelvjárástörténet*, Tankönyvkiadó, Budapest
DEME LÁSZLÓ–IMRE SAMU 1974: *Magyar Nyelvjárások Atlasza IV.* Akadémiai Kiadó, Budapest
DEME LÁSZLÓ–IMRE SAMU 1977: *Magyar Nyelvjárások Atlasza VI.* Akadémiai Kiadó, Budapest
DÖMÖTÖR ADRIENNE 2000: *Nyelvi változások a korban*, in: *Haza és Haladás: A reformkortól a kiegyezésig (1790-1867)* CD-ROM, Enciklopédia Humana Egyesület

⁵ Benkő a XVIII. századi térképlapon csak hosszú magánhangzós adatokat tüntetett fel.

- GRÉCZI-ZSOLDOS ENIKŐ 2007: *Nógrád vármegye nyelve a XVII. században*, a Nógrád Megyei Levéltár kiadása, Salgótarján
- KALCSÓ GYULA 2013: *A sociativusi toldalék a 16. században*, in: Forgács Tamás–Németh Miklós–Sinkovics Balázs (szerk.): *A nyelvtörténeti kutatások újabb eredményei VII.* Szegedi Tudományegyetem, Magyar Nyelvészeti Tanszék, Szeged, 99-104.
- KOROMPAY KLÁRA 1992: *A névszóragozás*, in: Benkő Loránd (főszerk.): *A magyar nyelv történeti nyelvtana 2/1.* Akadémiai Kiadó, Budapest, 355–410.
- PAPP LÁSZLÓ 1956: *Az északkeleti nyelvjárásterület a XVI. században*, in: Bárczi Géza–Benkő Loránd (szerk.) *Emlékkönyv Pais Dezső 70. születésnapjára.* Akadémiai Kiadó, Budapest, 466–472.
- SZENTGYÖRGYI RUDOLF 2013: *Ablatívuszi határozóragjaink mikrorendszerének változatai a középmagyar kori boszorkányperekben*, In: Németh Miklós–Sinkovics Balázs (szerk.): *A nyelvtörténeti kutatások újabb eredményei VII.* Szegedi Tudományegyetem, Magyar Nyelvészeti Tanszék, Szeged, 157–175.